

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1988

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΡΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ— **Ἐξι ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου πρὸς τὸν Edgar Quinet**, ὑπὸ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας κ. *Roger Millieix**.

Πρὶν μὲν στὸ θέμα μου θὰ ἴθελον ἀρχίσω μ' ἓνα χαρμόσυνο νέο. Ἀντιπρόπερσον τελειώνοντας τὴν ἀνακοίνωσιν πού εἶχαμε τὴν τιμὴ νὰ ἐκφωνήσουμε σὲ μιὰν ἐκτακτὴν συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας, μὲ θέμα τὸ νεαρὸ ταξιδιώτη Edgar Quinet ὡς αὐτόπτη μάρτυρα τοῦ κατακαημένου Μοριᾶ τοῦ 1829 καὶ μιὰ γιὰ πάντα φίλου τοῦ ἀναγεννώμενου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, εἶχαμε ἐκφράσει τὴ θερμὴ εὐχὴ ἢ σπουδαία μαρτυρία τοῦ αὐτοῦ νὰ μεταγλωττιστεῖ ὥστε νὰ γίνῃ χτῆμα καὶ τῶν μὴ γαλλομαθῶν Ἑλλήνων. Καὶ νὰ πού ἐδῶ καὶ λίγες μέρες κυκλοφόρησε ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ μὲ τίτλο: «*Ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1830 καὶ οἱ σχέσεις της μὲ τὴν ἀρχαιότητα*», τοῦ παρθενικοῦ βιβλίου τοῦ Quinet, μ' ἓναν καλὸ πρόλογο τοῦ φίλου Τάσου Βουρνᾶ, στὶς ἐκδόσεις ἀδελφῶν Τολίδη. Ὡραία ἐκπληξὴ γιὰ μᾶς, γιὰτὶ δὲν προϋπήρξε οὔτε σύστασις οὔτε συνεννόησις μας μὲ τὸν ἐκδότη, πού οὔτε κἀν εἶχε ὑπόψιν τοῦ δικῆς μας εὐχῆς. Εὖγε του γιὰ τὴν αὐθόρμητη πολῦτιμη αὐτὴ πρωτοβουλία!

Ὅσοι λοιπὸν ἀκούσανε ἐδῶ, στὶς 14 Μαΐου 1985, ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων διαβάσανε τὴν ἀνακοίνωσίν μας¹, ἴσως θυμοῦνται τὴ σύντομη ἀναφορὰ πού εἶχαμε κάνει στὸ φλογερὸ πατριώτη καὶ δημοκρατικὸ Πατρινὸ πολιτευτὴ Ἀνδρέα Ρηγόπουλο ὡς ἀλληλογράφο, στὸ δεῦτερο ἡμῖσι τοῦ περασμένου αἰῶνα, τοῦ μεσήλικου πια Quinet καί,

* ROGER MILLIEIX, *Six lettres inédites d'André Rigopoulos à Edgar Quinet*.

1. Edgar Quinet, τὸ 1829 στὸν κατακαημένον τὸ Μοριᾶ (ΠΑΑ τόμ. 60, 1985, σσ. 297-314).

ἀν μπορῶ νὰ πῶ, ἀναθερμαστῆ τοῦ φιλελληνισμοῦ τοῦ Γάλλου συναγωνιστῆ του.

Γιὰ τὶς ἐπιστολικές ἀνταλλαγές ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἄντρες ποὺ ἄρχισαν τὸ 1856 καί, μὲ διαστήματα, συνεχίστηκαν ἴσαμε τὸ 1874, δηλαδὴ ἓνα χρόνον πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Quinet, διαθέτουμε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πέντε τυπωμένες τοῦ Γάλλου στὴ συλλογὴ *Lettres d'Exil* (μιᾶς ἔκτης, ποὺ χάθηκε τὸ πρωτότυπό της, ἔχουμε τὴν ἑλληνικὴ μετὰφραση ἀπὸ τὸ Βασίλειο Καλλιωντζῆ), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔξι ἀνέκδοτες τοῦ Ἑλληνα ποὺ βρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Ἀπὸ τὶς 6 αὐτὲς ἐπιστολές, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, εἶχαμε ἀποχτήσει τὶς δύο καὶ χρωστᾶμε τὶς ἄλλες τέσσερις στὴν πρόθυμη φροντίδα τοῦ φίλου ἐκδότη, μαζὶ μὲ τὸν Ἑλβετὸ συνάδελφό του Willy Aeschmann, τῆς μαρτυρίας τοῦ Quinet στὶς *Belles Lettres* (1984), καθηγητῆ Tucso-Chala, ποὺ ἀπὸ δῶ τὸν εὐχαριστῶ θερμότατα.

Οἱ ἔξι ἐπιστολές τοῦ Ρηγόπουλου χωρίζονται σὲ δύο ἐνότητες: οἱ τρεῖς πρῶτες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1856-1858 καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖες ἀπὸ τὸ 1867-1869. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ ἀντιβοναπαρτιστῆς συγγραφέας καὶ μαχητῆς Quinet, μετὰ τὸ πραξικόπημα τοῦ Louis Napoléon Bonaparte, στὶς 2 Δεκεμβρίου 1851, ζεῖ ἐξόριστος στὸ Βέλγιο καὶ στὴν Ἑλβετία ἴσαμε τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Τρίτου, τὸ 1870.

Ὁ ἴδιος ὁ Ρηγόπουλος, τὴν πρώτη ἐπιστολὴ του τὴν στέλνει ἀπὸ τὴ γενέτειρά του τὴν Πάτρα καὶ συνεχίζει ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὅπου, βουλευτῆς τῆς Πάτρας, ἐγκαταστάθηκε, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1856, γιὰ πατριωτικὸς σκοποὺς, γράφει, μὲ σύμφωνους τοὺς φίλους του, ἐνῶ βρίσκεται πάλι στὴν πατρίδα του, στὰ 1868 καὶ 1869, μετὰ τὴν ἀποτυχία του στὶς ἐκλογές τοῦ 68.

Πρὶν μποῦμε στὸ περιεχόμενον τῆς ἀλληλογραφίας, δυὸ λέξεις γιὰ τὰ γαλλικὰ τοῦ ἀποστολέα Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι τέλεια γαλλικὰ. Κάπου - κάπου εἰσχωροῦν μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ πατροπαράδοτα ἐπίμονα γραμματικὰ λάθη ποὺ ἀκούραστα, ἂν καὶ ἀπογοητευμένοι, διορθώναμε στὶς ἐκθέσεις τῶν σπουδαστῶν μας στὸ ἐδῶ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο... Εἶναι φανερὰ τὰ γαλλικὰ ἐνὸς παλαιοῦ μαθητῆ γυμνασίου, μὲ κατοπινὸ αὐτοδίδακτο ἐμπλουτισμό. Μ' ὅλα ὅμως τὰ ἀρκετὰ ψεγάδια τοὺς τὰ γαλλικὰ τοῦ Ρηγόπουλου εἶναι κάπως ἄνετα καὶ πλούσια, ἐπειδὴ δὲν ἔπαψε νὰ τὰ καλλιεργεῖ μὲ συνεχῆς διάβασμα, καθὼς θὰ δοῦμε, γαλλικῶν περιοδικῶν καὶ βιβλίων, ἀλλὰ καὶ μὲ γραπτὴ δημοσιογραφικὴ καὶ ἐπιστολικὴ ἀσκηση. Πρέπει ἄλλωστε νὰ εἴμαστε ἐπιεικεῖς, ξέροντας ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα τοῦ Ρηγόπουλου ἦταν τὰ ἰταλικὰ ποὺ τὰ μίλησε κ' ἔγραψε στὰ 4 χρόνια ποὺ σπούδασε μετεκπαιδευτικὰ τὴ νομικὴ ἐπιστήμη στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πίζας*.

* Ἐνα θερμὸ εὐχαριστῶ ἐδῶ στὸ φίλο Γιώργο Ἀλισσανδράτο ποὺ ἔκανε τὸν κόπο νὰ μοῦ ἀντιγράψει τὴ σχετικὴ ἀπόφαση γιὰ διδακτορικὸ δίπλωμα (22 Δεκεμβρίου 1843) ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Πίζας.

Ἄς κοιτάξουμε τώρα κάπως πανοραμικά τὶς ἔξι ἐπιστολές (δημοσιεύονται αὐτούσιες ἐδῶ μετὰ τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης), γιὰ νὰ δοῦμε ποιὰ εἶναι τὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποὺ μᾶς προσφέρουν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀφοροῦν ἀπὸ τῆ μιᾶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη τὶς πνευματικο-πολιτικὲς σχέσεις του μὲ τὸν παραλήπτη.

Οἱ ἐπιστολές συμπληρώνουν καὶ ζωντανεύουν τὶς μὴ ὀλοκληρωμένες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ φυσιογνωμία τοῦ Πατρινοῦ πολιτευτῆ καὶ πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ οὐσιαστικὰ περιορίζονται στὴ σύντομη βιογραφία του ποὺ δημοσίεψε τὸ 1897, ὀκτῶ χρόνια μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατό του, ὁ συντοπίτης καὶ φίλος του Βασίλειος Καλλιωντζῆς καὶ σὲ διάσπαρτες μαρτυρίες καὶ ἀναφρές¹.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ψυχοσύνθεσης τοῦ Ρηγόπουλου ποὺ ἀποκαλύπτει αὐτὴ ἢ ἀλληλογραφία, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐπιστολή, εἶναι ἡ φλογερὴ ἀγωνιστικότητα του καὶ στοὺς δύο τομεῖς τοῦ διμέτωπού του ἀγώνα, τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτικοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς ὑπόθεσης. Ξέραμε ἤδη ὅτι ἀπὸ τὸ 1845, ποὺ νεώτατος —23 χρονῶν— διορίστηκε εἰρηνοδίκης στὸ Ναῦπλιο, ὁ Ρηγόπουλος εἶχε ἐνταχθεῖ στὴν ἀντιοθωνικὴ παράταξη. Μὲ τὰ χρόνια τὸ ἀντικαθεστωτικὸ πάθος του δὲν ἔχει χάσει τίποτα ἀπὸ τὴ δριμύτητά του. Στὸ δεύτερο γράμμα του στὸν Quinet, στίς 26 Φεβρουαρίου τοῦ '57, καταδικάζει τελεσίδικα τὴν ξενοκίνητη ἑλληνικὴ κυβέρνησις ποὺ «μόλις ἔφτασε ἐδῶ» δηλώνει, «δὲν ἦταν καὶ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὄργανο τῆς Παποσύνης καὶ τῆς Αὐστρίας, συντελεστῆς διαφθορᾶς, μιζερίας καὶ οὐδύνης. Κωμωδία τόκανε τὸ Σύνταγμα αὐτὴ ἢ κυβέρνησις. Ἔτσι οὐσιαστικὰ δὲν ἔχουμε οὔτε ἐκλογικὴ ἐλευθερία οὔτε ἐλευθεροτυπία. Στὰ χέρια της τὸ Ἔθνος κατάντησε ἕνα...» [ἐδῶ μιὰ ὠμὴ λαϊκὴ λέξις ἰταλικῆς καταγωγῆς, ἐμεῖς, γιὰ λόγους εὐπρεπείας, ἄς ποῦμε «ἕνας οἶκος ἀνοχῆς»]. Ἡ ἐπίθεσις ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλα γράμματα. Στίς 20 Ἰουνίου τοῦ 1858, ὁ Ρηγόπουλος μιλάει γιὰ «κατάστασις θανάτου. Ἐγὼ καὶ μερικοὶ φίλοι παλεύουμε ἐναντίον τοῦ Σατανᾶ, ἀλλὰ μᾶς καταδιώκουν καὶ μᾶς καταστρέφουν». Καὶ ἀκόμη στὴν ἐποχὴ τοῦ δευτέρου μοναρχικοῦ καθεστώτος χτυπάει τοὺς «ἀθλίους» καὶ ἀνάξιους «δηθεν κυβερνητικούς» («Soi disent hommes d'état») ποὺ, λέει, «διεφθαρμένοι ἀπὸ τὴ διπλωματία καὶ τὸ σύστημα τοῦ Ὀθωνα», τὰ χρόνια '66-69, προδῶσανε τὴν κρητικὴ ὑπόθεσις, τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ βλάψανε τὸ ἔθνος.

Ὡστόσο ἡ δημοκρατικὴ πίστις τοῦ Ρηγόπουλου ξέρει, ὅταν πρέπει, καὶ ὑποχω-

1. Σκοπεύουμε νὰ δημοσιεύσουμε μιὰ συμβολὴ στὴ βιογράφηση τοῦ ὠραίου καὶ ἀγνοῦ ἀγωνιστῆ ποὺ στάθηκε ὁ Ἄνδρέας Ρηγόπουλος. Ἐνα ὀλιγοσέλιδο σχεδιάγραμμα δημοσιεύσαμε στὸ περιοδικὸ «Ἱστορία καὶ Ζωή» (Μάιος 1956), «Ὁ φλογερὸς πρωτοπόρος πατριώτης καὶ Εὐρωπαῖος Ἄνδρέας Ρηγόπουλος».

ρεῖ μπροστά στὰ ἀνώτερα ἔθνικα συμφέροντα. Στὴ δεύτερη ἐπιστολὴ του ἐξηγεῖ στὸν Quinet ὅτι στὴν κρίση τοῦ 1854, δηλαδὴ τὸν ἀκήρυχτο ἀνταρτοπόλεμο στὰ σύνορα Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου στὴν Κριμαία καὶ τὴν τριετὴ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλο-Γάλλους ποὺ ἀκολούθησε καὶ ποὺ τελειώνει «ἕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες», τὴν ὥρα ποὺ γράφει, οἱ δημοκρατικοὶ Ἕλληνες δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν κατὰ τὰ ἄλλα μισητὴ τους Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἀπὸ καθαρὰ ἔθνικὴ ἀλληλεγγύη. Καὶ στὸ λεπτομερὲς σημείωμα ποὺ προσθέτει γιὰ τὴν κατάσταση τῆς χώρας ἕστερα ἀπὸ τὰ πρῶτα 25 χρόνια τῆς ἐλευθέρως ζωῆς της (καὶ ὅπου ὑπογραμμίζει μὲ κάποια ὑπερβολὴ σὲ μερικὰ σημεῖα τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα στὸ δημογραφικὸ, κρατικὸ, ἐκπαιδευτικὸ, γεωργικὸ, ναυτιλιακὸ τομέα), διαμαρτύρεται ὅτι τὸ κίνημα τοῦ 1854 δὲν ἦταν Ρωσοκίνητο, ἀλλὰ καθαρὰ ἔθνικὸ, «συνέχεια τῆς ἐπανάστασός μας τοῦ 1821». Τὸ ἴδιο ὑποβαθμίζει τὸ πρόβλημα τῆς ληστείας, ποὺ οἱ μισέλληνες στὸ ἐξωτερικὸ τὸ εἶχαν ἐκμεταλλευτεῖ ὡς δυσφημιστικὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τοῦ νεαροῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. «Μερικοὶ» μόνο ἦταν οἱ ληστές, λέει, ποὺ ἐμφανίστηκαν τελευταῖα, «ἐπειδὴ εἶναι ἑλλιπὴς ἡ ὀριοθέτηση τῶν συνόρων ἀνάμεσα στὸ βασίλειο καὶ τὴν Τουρκία» καὶ τώρα τὸ κακὸ αὐτὸ ἔχει «ἐκτριζοθεῖ» («extirpé»), ἐνῶ καταγγέλλει ὅτι «ἡ Τουρκία ἦταν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι ὀλόκληρη μὴ ὀργανωμένη καὶ μόνιμη ληστεία».

Ἄν νοιάζεται ὁ καλὸς πατριώτης μας γιὰ τὴν καλὴ φήμη τοῦ τόπου του στὸ ἐξωτερικὸ, παθιάζεται πιὸ πολὺ ἀκόμα γιὰ τὴ μεγάλη ὑπόθεση τῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, μὲ φάρο τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα. Στὸ ἴδιο σημείωμα δηλώνει κατηγορηματικὰ: «Τὰ δικαιώματά μας εἶναι ἀπαράγραπτα (imprescriptibles). Ὀλόκληρη Ἑλλάδα, ἐνιαία καὶ ἀνεξάρτητη, μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη».

Γιὰ τὴν προώθηση στὸν ἔξω κόσμο τοῦ ὁράματος τούτου, ὁ 30 χρονῶν Πατρινὸς ἀγωνιστὴς εἶχε κιόλας ἀναλάβει μίαν μεγαλόπνοη ἐκστρατεία ἐνημέρωσης τῶν ξένων ποὺ κράτησε τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια — 1851-1854 — στὴν Ἰταλία, στὸ Λονδίνο, στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καὶ πάλι Λονδίνο. Σὰ γύρισε στὴν Πάτρα, ἕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν προφορικὴ σταυροφορία, σκέφτηκε νὰ δημιουργήσει ἕνα μόνιμο δημοσιογραφικὸ ὄργανο, μὲ σκοπὸ τὴ διαφώτιση τῶν Εὐρωπαίων πάνω στὴν ἔθνικὴ ὑπόθεση. Βγάζει τότε μὴ διγλωσση ἑλληνογαλλικὴ ἐφημερίδα μὲ τίτλο Ἡ Ἑλληνικὴ Σημαία - *Le Drapeau Hellénique*, καὶ τὴν στέλνει σὲ πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς προσωπικότητες καὶ σὲ ἐφημερίδες τῆς Εὐρώπης. Ἔχουμε τὴν ὀλόθερμη ἀπάντηση τοῦ ἐπίσης ἀντιβοναπαρτιστῆ ἐξόριστου *Victor Hugo* ποὺ, στὶς 25 Αὐγούστου 1855, ἀπὸ τὸ Guernesey, εὐχαριστεῖ, συγχαίρει καὶ ἐνθαρρύνει τὸν Πατρινὸ δημοσιογράφου καὶ ἐκφράζει συμμαχικὴ διάθεση στὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα γιὰ «τὴν τελειωτικὴ ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ τῆς Τουρκίας». Τὸν ἴδιο μῆνα, τὸ ζεῦγος Quinet, ση-

μειώνει ή σύζυγος τοῦ ἐξόριστου στὰ *Mémoires d'Exil*, εἶχε πάρει «des journaux de Patras» καί ἡ πρώτη ἀνέκδοτη ἐπιστολή μας ἐπιβεβαιώνει τήν ἀποστολή καί μᾶς ἐξηγεῖ τὸν πληθυντικὸ, δίνοντάς μας τήν πληροφορία ὅτι τὸ *Drapeau Hellénique* εἶχε φτάσει στὰ 10 τεύχη, πού τὰ ἔστειλε ὅλα μαζί ὁ Ρηγόπουλος στὸν Quinet, μέσῳ Τεργέστης, στὶς Βρυξέλλες, 15 μέρες νωρίτερα, δηλαδή ἀκριβῶς ἀρχὲς Αὐγούστου 1856.

Δυστυχῶς, μ' ὄλες τίς ἐπίμονες προσπάθειες πού κάναμε στὸ παρελθὸν στὴν Πάτρα, στὴν Ἀθήνα καί στὸ Παρίσι, δὲ στάθηκε δυνατὸν ν' ἀνακαλύψουμε οὔτε ἓνα ἀντίτυπο τῆς Ἑλληνικῆς Σημείας. Μακάρι νὰ εἶναι πῶς τυχερὸς κάποιος ἄλλος ἐρευνητής, ἴσως σὲ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα, ὅπως σ' αὐτοὺς τοὺς πραγματικὸς θησαυροὺς πού μαζεύει κάθε μέρα τὸ Ε.Λ.ΙΑ τοῦ φίλου Μάνου Χαριτάτου.

Στὴ δεύτερη ἐπιστολή βλέπουμε ὅτι ὁ Ρηγόπουλος σκόπευε νὰ συνεχίσει στὴν Ἀθήνα τὴν ἔκδοση τοῦ φύλλου του, ἀλλὰ στὴν τρίτη, ἓνα χρόνο ἀργότερα, πληροφορεῖ τὸν Quinet ὅτι σταμάτησε, μεταχειριζόμενος τὴ διφορούμενη λέξη «suspendu» καί δὲν βγαίνει καθαρὰ ἂν διακόπηκε ἡ ἔκδοση, γιὰ τεχνικο-οικονομικοὺς λόγους, πράγμα ἀρκετὰ πιθανό, ἢ ὕστερα ἀπὸ κάποια ἄμεση ἢ ἔμμεση λογοκριτικὴ ἐπέμβαση, ἐκδοχὴ πού θὰ ταίριαζε ὅμως μὲ τὸ συνωμοτικὸ τρόπο πού χαρακτηρίζει τὴν πρώτη ἐπιστολή: «Ἐδῶ δὲν μπορῶ νὰ σᾶς πῶ ὅσα θάθελα νὰ σᾶς πῶ», καί παρὰ κάτω «Ἀντὶ γιὰ τόνομά μου θὰ ὑπογράψω Louis».

Μιά πού δὲν διαθέτει πιά τὸ προσωπικὸ του διαφωτιστικὸ ὄργανο, ὁ Ρηγόπουλος στέλνει στὸν Quinet ἕξι τεύχη τῆς γαλλόφωνης *Indépendance Hellénique* πού βγαίνει στὴν Ἀθήνα τὸ 1866 καί τὸν παρακαλεῖ νὰ μεταβιβάσει τὴν ἐφημερίδα στὸν Hugo, στὸ Guernesey. Τὸ ἴδιο, προηγούμενα, εἶχε προσθέσει στὸ πρῶτο γράμμα μερικὰ τεύχη τῆς ἐπίσης γαλλόφωνης *Le Spectateur de l'Orient* (1853-1857)¹.

Ἡ διαφώτιση τῶν ξένων προσωπικοτήτων συνοδεύεται μὲ θερμὲς ἐκδηλώσεις γιὰ συνηγορία στοὺς Εὐρωπαίους ὁμοϊδεάτες τοῦ Ρηγόπουλου. Στις 26 Φεβρουαρίου 1857 δηλώνει κατηγορηματικά: «Πρέπει οἱ δημοκράτες τῆς Γαλλίας νὰ πάρουν θέση ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ὑπόθεσης καί στήν ἀπελπισμένη, καθὼς εἶναι, ἀπὸ ὅλους τοὺς δεσποτισμοὺς Ἑλλάδα νὰ δώσουμε μιὰν ἐλπίδα στὴ μελλοντικὴ τους κυβέρνησι» δηλαδή στὴ μελλοντικὴ δημοκρατικὴ κυβέρνησι τῆς Γαλλίας. «Βέβαια μὲ προσοχὴ πρέπει νὰ γράφουν, ἀλλὰ ὀφείλουν νὰ κακίσουν τὸ Βάνδαλό μας καί νὰ θωπέουν τὸ ἔθνος μας. Εἶναι καί δίκαιο καί ὠφέλιμο μαζί».

Πιὸ ἐπίμονη καί ἀγωνιώδης, θὰ τὸ δοῦμε, γίνεται ἡ ἐκκλησιή ὑπὲρ τῆς Κρήτης πού ἀπευθύνουν στοὺς πιστοὺς φίλους τῆς Ἑλλάδας ὁ Hugo καί ὁ Quinet.

1. Ὡραῖο θέμα διατριβῆς γιὰ γαλλομαθὴ ἐρευνητὴ θὰ 'ταν ἡ μελέτη τοῦ γαλλόφωνου Ἑλληνικοῦ τύπου ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι Ἰσαμε τὴν ἐποχὴ μας.

Ἡ πέμπτη ἐπιστολή καίγεται ὀλόκληρη ἀπὸ τὸν ἱεραποστολικὸ πυρετὸ τοῦ Ἑλληνα ἀγωνιστῆ. Τὰ σχέδιά του τώρα — 30 Ἰουνίου τοῦ '68 — προσβλέπουν στὴν ὑποστήριξη δυὸ συμμχικῶν ἐφημερίδων ποὺ ἀπειλοῦνται μὲ κλείσιμο καὶ σ' ἓνα διπλὸ ταξίδι, ἓνα στὴν Ἀλεξάνδρεια σὲ γνωστούς του ὁμογενεῖς ἐμπόρους γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση καὶ μιὰ καινούργια διαφωτιστικὴ ἐξόρμηση σὲ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ σχέδια «δεῖ δὴ χρημάτων» — τὸ γράφει ἑλληνικὰ — καὶ δὲν διαθέτει πιά καθύλου κι οὔτε μπορεῖ νὰ ἐλπίζει νὰ βγάλει ἀπὸ τὴ δημοσίευση βιβλίων γιατί, καθὼς τοὺς ἐξηγεῖ, αὐτὸ ποὺ γίνεται στὴν Ἑσπερία δὲ γίνεται στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ὑποχρεοῦται ὁ συγγραφέας νὰ τυπώσει αἰδίοις ἀναλώμασι». Χρειάζεται λοιπὸν ὁ ἀπένταρος Ρηγόπουλος ἓνα ποσὸ ἀπὸ 6 ἴσαμε 10 χιλιάδες φράγκα πού, μ' ὅλη τὴν ἀπλότητα καὶ «ἀδιακρισία» τοῦ συναγωνιστῆ: *je suis indiscret (communément parlant)*, παρακαλεῖ τὸν Quinet καὶ μέσω αὐτοῦ τὸν Οὐγκῶ καὶ τοὺς ἄλλους φιλέλληνες νὰ κάνουν «αὐτὴ τὴν προσπάθεια καὶ θυσία», νὰ συγκεντρωθεῖ μ' ἔρανο πρὸς χάρη τῆς Ἑλληνικῆς ὑπόθεσης. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ μακρινοὶ φίλοι δὲν καταφέρανε νὰ τοῦ τὸ ἐξασφαλίσουν καὶ τὸ ποθητὸ ταξίδι ἔμεινε ἀπραγματοποίητο. Τὸ 1870 δὲν θὰ μπορέσει ὁ Ρηγόπουλος οὔτε κἂν νὰ πάει στὴ Λαζάνη γιὰ τὸ Συνέδριο τῆς Εἰρήνης· ὁ Quinet θὰ ἀναλάβει νὰ μεταβιβάσει στοὺς συνέδρους τὸ μῆνυμα τοῦ Ρηγόπουλου γιὰ Ἑλευθερία καὶ Εἰρήνη.

Ἡ παράκληση ὅμως αὐτὴ γιὰ οἰκονομικὴ ἀρωγὴ λέει πολλὰ ἀπὸ μόνη της γιὰ τὰ αἰσθημάτα ἐμπιστοσύνης καὶ φιλίας ποὺ ἔτρεφε ἀπὸ μακριὰ ὁ Ἑλληνας ἀγωνιστῆς πρὸς τὸ Γάλλο ἀλληλογράφο του καὶ ποὺ μὲ τὰ χρόνια εἶχαν γίνει ὄλο καὶ πιὸ θερμά. Τὸ δείχνουν οἱ ὀλοένα πιὸ οἰκεῖες προσφωνήσεις: ἀπὸ τὸ «*Monsieur*» καὶ «*Cher Monsieur*» φτάνουν στὸ «*Cher Monsieur Quinet*» καὶ «*Mon Cher Quinet*» καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐπιστολὴ ὁ τελικὸς χαιρετισμὸς παίρνει ἀδελφικὸ τόνο: «*Je vous salue en frère*».

Παλιὰ πραγματικὰ ἡ ἀφοσίωση τοῦ Πατρινοῦ πρὸς τὸν εὐαίσθητο προσκυνητὴ τοῦ μεταπολεμικοῦ Μοριᾶ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα πνευματικὸ του ἀδελφὸ. Τὸν βεβαιώνει στὸ πρῶτο του γράμμα ὅτι ἀπὸ τὰ νιάτα του τὸν ἀγαπάει καὶ τὸν θυμάζει καὶ τὸν ἔχει δίπλα στοὺς Chateaubriand καὶ Lamennais — δὲν ἀναφέρει ἀκόμα τότε τὸν Hugo — στὸν κύκλο τῶν ἀκριβῶν του μεγάλων πνευμάτων, γιατί καὶ στοὺς τρεῖς βρῆκε ὄχι μόνον τὴ «*δύναμη*» καὶ τὸν «*ὀρθὸ λόγον*», ἀλλὰ «*καὶ τιμιότητα καὶ ἀγάπη*» καὶ γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀξία ποὺ ἡ πέννα του τὴν ὑπογραμμίζει, προσθέτει μιὰ πικρὴν πολὺ ἐνδεικτικὴ τῆς φιλοσοφικο-πολιτικῆς του κοσμοθεωρίας καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ συγκρητικοῦ πιστεύω του: τὴν ἀγαπᾷ «*ὅπως τὴν ἐννοήσανε ὁ Προμηθεύς, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Πλάτωνας, ὁ Ἰησοῦς, ὁ Μπρουνό καὶ ὁ φίλος μου ὁ Mazzini*». Μὲ τὴ μεία τοῦ Ἰταλοῦ πατριώτη ἐπικαλεῖται ὁ Ρηγόπου-

λος τῆ μόνιμῆ του πίστη καὶ ἀφοσίωση στὴν ὑπόθεση τῶν ἀλυτρώτων εὐρωπαϊκῶν ἔθνοτήτων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη του Ἰταλία, ὑπόθεση ποὺ τὴν ὑπερέ- τησε ἐπίσης σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Edgar Quinet.

Στὸ ἴδιο γράμμα ἀκόμα λυπᾶται ποὺ δὲν κατάφερε νὰ τὸν συναντήσῃ ἀπὸ κοντὰ στὸ πρόσφατο ταξίδι του στὴν Εὐρώπη, οὔτε στὶς Βρυξέλλες οὔτε στὸ Παρίσι, ὅταν πέρασε ἀπὸ κεῖ πρὶν φτάσῃ στὸ Λονδίνο, ὅπου ἔμαθε τὸ πραξικόπημα τῆς 2ας Δεκεμβρίου. Ἐλλείψει προσωπικῆς γνωριμίας, παρακολοθεῖ ὅμως τακτικὰ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Quinet. Γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ διάβασε στὸ Λονδίνο τὸ ποίημά του «Les Esclaves». Στὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ μακρόχρονη περιοδεία, φτάνοντας σπῆτι του στὴν Πάτρα, διαπιστώνει ὅτι τοῦ ἔμειναν μόνο τρία ἔργα τοῦ Quinet, γιὰτὶ ὅταν ἔλειπε, ἡ βιβλιοθήκη του λεηλατήθηκε ἀπὸ φίλους του — δὲν εἶναι ἄγνωστο τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς φιλικῆς βιβλιοκλεπτομανίας — καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ στείλῃ, μὲ δικά του ἔξοδα, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα ποὺ τοῦ λείπουν. Καὶ σὲ ἄλλα γράμματα ζητᾶει νὰ πάρῃ τὰ πρὸ πρόσφατα δημοσιεύματα τοῦ Γάλλου συγγραφέα ποὺ εἶδε τὴν ἀγγελία τους σὲ ξένα περιοδικά.

Μόλις διάβασε στὴ *Revue des deux Mondes* (15 Νοεμβρίου 1858) ἓνα ἀπό- σπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Quinet «*La Création*», ἐκφράζει στὸ συγγραφέα «τὴν ὀλύ- μπια εὐφροσύνη» ποὺ τὸν γέμισε καὶ μὲ προφητικὴ ἔξαρση τοῦ ἐμπιστεύεται τὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὸν καινούργιο τύπο ἀνώτερου ἀ.θρώπου ποὺ μέλλεται μιὰ μέρα νὰ διαδεχθεῖ τὴ σημερινὴ ὑποβαθμισμένη ἀ.θροπότητα. Κάπως διαφορετικὰ στὶς λεπτο- μέρειες αὐτὰ τὰ κοσμογονικὰ ὀράματα τῶν δυὸ ἀντρῶν, ἀλλὰ ποὺ πηγάζουν ἀπὸ μιὰ παράλληλη οὐμανιστικὴ διάθεση καὶ δηλώνουν μιὰ βαθιὰ πνευματικὴ συγγένεια ἀνάμεσά τους.

Κυρίως ὅμως ὁ παρθενικὸς φιλελληνισμὸς τοῦ νεαροῦ περιηγητῆ στὸ Μοριά τοῦ 1829 εἶναι ποὺ θὰ προκάλεσε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴ συμπάθεια τοῦ Μοραῆτη πα- τριώτη καὶ ποὺ τώρα δικαιολογεῖ τὶς ἐπιμονες ἐκκλήσεις του πρὸς αὐτὸν γιὰ μιὰ συνεχῆ συμπάρασταση στὸν ἀκόμα κατακερματιζόμενο, μαρτυρικὸ, μαχόμενο ἑλληνισμὸ: «Ἀπὸ τὸ 1829 κιόλας καταλάβατε τὸ λαὸ μας καὶ προαισθανθήκατε τὴ μοῖρα μας» (πρῶτὴ ἐπιστολή). Στὸ δέκατο τεῦχος τῆς Ἑλληνικῆς Σημαιίας φαίνεται ὅτι εἶχε γράψῃ γιὰ τὴ νεανικὴ μαρτυρία τοῦ Quinet μὲ θερμὰ λόγια ποὺ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει ἡ Κυρία Quinet στὴ σελίδα τῶν *Mémoires d'Exil*, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἐφημερίδες ἀπὸ τὴν Πάτρα ποὺ ἔλαβε ὁ ἐξόριστος: «Οἱ τσο- πάνηδες τῆς Μεσσηνίας σὰς θυμοῦνται ἀκόμα. Ἀλλίμονο! τί μπορούμε νὰ κάνουμε γιὰ σὰς ποὺ τόσα κάνατε γιὰ μᾶς».

Εἴκοσι ἔξι χρόνια ὅμως μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ *De la Grèce Moderne*, νὰ ποὺ ὁ Ρηγόπουλος ζητᾶει ἀπὸ τὸν ξένο φίλο τοῦ ἀναγεννώμενου ἑλληνικοῦ ἔθνους

μιά καινούργια εκδήλωση αγάπης προς αυτόν και τον παρακαλεῖ νὰ συντάξει ἓνα «γενικό ἄρθρο» γιὰ τὰ ἔθνικὰ ἑλληνικὰ δικαιώματα, γιὰ τὶς προόδους ποὺ πραγματοποιοῦσε τὸ νεοσύστατο Ἑλληνικὸ βασίλειο, γιὰ τὴ βαρβαρότητα «τῆς ἀδιόρθωτης καὶ ἐτοιμοθάνατης ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» καὶ σὰ βοήθημα ἐπισυνάπτει τὸ πληροφοριακὸ σημείωμα ποὺ ἀναφέραμε παρὰ πάνω. Φαίνεται ὅτι ὁ Ρηγόπουλος ἐννοοῦσε τότε μιὰ συνεργασία τοῦ Quinet στὴν ἐφημερίδα του ποῦ, ὅπως εἶπαμε, δὲν εἶχε συνέχεια πέρα ἀπὸ τὸ δέκατο τεῦχος.

Καινούργια ἐκκλήση, πιὸ ἐπίμονη, τώρα—Γενάρης τοῦ '59—γιὰ τὴν Κρήτη: ὁ Ρηγόπουλος ὑπεθυμίζει στὸν Quinet ὅτι πρὶν ἀπ' ἓνα χρόνο εἶχε πάρει ἀπ' αὐτὸν ἓνα ἐνθαρρυντικὸ μῆνυμά του πρὸς τοὺς «ἀγαπημένους» του, Ἑλληνες ὅπου ἔλεγε ὅτι θὰ ἔθελε καὶ σκόπευε «νὰ κάνει κάτι γιὰ τὴν Κρήτη», λόγια ποὺ ὁ ἴδιος τὰ εἶχε ἀναφέρει δημοσίως σ' ἓνα συλλαλητήριο στὴν Πάτρα. Κάπως ἀπελπισμένη ἡ ἐκκλήση, τώρα ποὺ «ἡ Κρήτη μᾶλλον θὰ εἶναι καταδικασμένη νὰ ξαναμπεῖ καταματωμένη στὸν τάφο της», ἀλλὰ μιὰ ἐπέμβαση τοῦ Quinet θὰ εἶναι μιὰ παρηγοριὰ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαό, ἓνα κίνητρο γιὰ ἓνα καλύτερο ἀκόμα ἀφύπνισμα καὶ μιὰ ἐλπίδα βασισμένη στὴν καινούργια Γαλλία, στὴ Γαλλία τῆς Ἐπανάστασης. «Κάνετε λοιπὸν κάτι γιὰ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἑλλάδα ὅσο γύεται πιὸ γρήγορα», ἔτσι καταλήγει ἡ παλλόμενη ἱκεσία τοῦ Ρηγόπουλου.

Καθὼς φαίνεται, ὁ Quinet δὲν βρῆκε τὸ μέσο ποὺ ἔψαχνε γιὰ νὰ κάνει πράξη τὴ γενναϊόψυχη διάθεσή του. Ὡστόσο, ἐπειδὴ τὸ ἴδιο γράμμα τοῦ Ρηγόπουλου περικλείει ἓνα μπιλιέτο προορισμένο γιὰ τὸν Hugo, μὲ τὴν παράκληση στὸν Quinet νὰ γράψει στὸν ποιητὴ γιὰ τὴν Κρητικὴ ὑπόθεση, δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Ρηγόπουλου, παράλληλα μὲ ἄλλες ἐκκλήσεις ποὺ πῆρε ὁ Hugo ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀθήνα, νὰ ἔχει συμβάλει στὸ νὰ ἐπισπεύσει ὁ ἄλλος συνήγορος τοῦ Ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ ν' ἀποστείλει ἀπὸ τὸ βράχο του στὸ Guernesey, στίς 6 Φεβρουαρίου τοῦ '69, τὴν τρανταχτὴ Τρίτη του ἐπέμβαση γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ὅπου ζητᾶει τὴ μεσολάβηση τῆς Ἀμερικῆς.

Ἄλλὰ ἂς γυρίσουμε στὴν ἀφετηρία τῆς ἀλληλογραφίας καὶ στὴν πρώτη ἐκκλήση τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet γιὰ μιὰ συμβολὴ στὴ διαφώτιση τῆς Εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης πάνω στὴν τοτινὴ κατάσταση τοῦ νεοσύστατου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἐκεῖ ποῦ, καθὼς φαίνεται, ὁ Quinet ἔδειξε προθυμία γιὰ συνεργασία, ὁ Ρηγόπουλος τὸν παρακαλεῖ μὲ ἔμφαση, στὴ δεύτερη ἐπιστολή, νὰ τὴν ἀναβάλλει, δίχως ἄλλως νὰ ἐξηγήσει τὸ γιατί. Τελικὰ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, μὲ μεγάλη πιθανότητα, ὅτι στὴν ἀπόφασή τοῦ Quinet νὰ ξαναεκδώσει τὸ 1857 τὴ φιλελληνικὴ του μαρτυρία τοῦ 1830, ἐπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο ἡ ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία του μὲ τὸ Ρηγόπουλο ποὺ ξέρομε ὅτι ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1855. (Βλ. σχετικὴ

χρονολογία από το *J. Tucoo-Chala* στο επίμετρο). 'Αλλά, ἐδῶ φαίνεται καθαρά ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνα πατριώτη, δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπλή, ἔστω καὶ ἐπιθεωρημένη καὶ διορθωμένη ἐπανεκδόση τοῦ *De la Grèce Moderne*, γιατί προτάσσεται τώρα ἕνας καινούργιος πρόλογος γραμμένος στὸ Schweizerhalle τῆς Ἑλβετίας, μὲ ἡμερομηνία 11 Ἰουλίου 1857, παρὰ πάνω δηλαδὴ ἀπὸ ἕνα χρόνο μετὰ τὴν πρώτη ἐπαφὴ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀλληλογράφους.

Καὶ ἀπὸ μόνος του ὁ πρόλογος αὐτὸς τῆς δεύτερης ἐκδόσεως ἀποτελεῖ ἕνα νέο σημαντικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελληνισμοῦ μετὰ τὸ 1821-1830. Γιατί, καθὼς τὸ ξαναεῖπαμε, πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια, στὴν ἴδια αἴθουσα, ἐκεῖ ὁ Quinet καυτηριάζει τὴν πολιτικὴ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, εἰδικὰ τῆς Ἀγγλίας —τὸ ἀντιαγγλικὸ πάθος ἦταν κοινὸ στοὺς δυὸ φίλους μας— πού συμπιέζει ἀσφυκτικὰ τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ σὲ «τεχνικὰ ὄρια», ἀλλὰ καὶ προφητεύει μ' ἀκλόνητη πίστη τὴ μελλοντικὴ ὀλοκλήρωση τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ τοῦ ἀγώνα. Δηλαδή, ἀντὶς γιὰ τὸ ἐφήμερο, φθαρτὸ ἄρθρο πού τοῦ ζητοῦσε γιὰ τὴν ἐφημερίδα του ὁ Ἑλληνας μαχητῆς, ὁ Γάλλος συγγραφέας ἐνσωμάτωσε, καθὼς πολὺ σωστὰ γράφει, ὁ *J. Tucoo-Chala*, τίς θέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ σ' ἕνα κείμενο πού θὰ ἐπιζεῖ ὅσο καὶ τὸ ἔργο του, μιὰ πού οἱ ἐκδότες τῶν *Belles-Lettres* τὸ 1984 διαλέξετε τὴν ἐκδόση τοῦ 1857 καὶ πού τώρα ἐπιζεῖ, καθὼς τὸ εἶπαμε στὴν ἀρχή, γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ στὴ γλώσσα του.

Κ' ἔτσι ὁ ἐπίμονος πατριωτικὸς ζῆλος τοῦ Ρηγόπουλου πέτυχε ν' ἀναζω-
 πυρώσει τὴ φιλελληνικὴ φλόγα στὴν ψυχὴ ἐνὸς τότε διάσημου ἐκπροσώπου τῆς
 Εὐρωπαϊκῆς διανόησης, ἐκεῖ πού, μετὰ τὸ 1830, στοὺς περισσότερους φιλέλληνες
 1821-1827 ἡ λησμονιά του καὶ ἀδιαφορία, χειρότερα, ἡ ὑποτίμηση ἀπέναντι στοὺς ἀρτι-
 γέννητο Ἑλληνικὸ Κράτος εἶχαν γρήγορα σβῆσει τὸ νεανικὸ, ρομαντικὸ ἐνθουσια-
 σμὸ τους. Παρόμοιο ρόλο, ἂν καὶ πιὸ ἔμμεσα καὶ περιορισμένα, θὰ 'χει παίξει καὶ
 στὸν ἄλλο πνευματικὸ ἀδερφὸ καὶ συμπολεμιστὴ Βίκτωρα Οὐγκώ¹. Γεφύρωσε δη-
 λαδὴ αὐτὴ ἡ ἀλληλογραφία τὴν ἀλύτρωτη μαχόμενὴ Ἑλλάδα μὲ τὴν ἐπίσης μα-
 χόμενὴ δημοκρατικὴ Γαλλία, τὴν πραγματικὴ Γαλλία τῶν ἐξορίστων τοῦ 1852-
 1870, γιὰ τὴν ὁποία δήλωσε κάπου ἄλλοῦ ὁ Ρηγόπουλος: «*Ἡ ἐξόριστος Γαλλία*
ἔσωσε τὴν τιμὴν τῆς Γαλλίας».

Τέτοιες ὑποδειγματικὲς γεφυρώσεις εἶναι πάντα εὐεργετικὲς καὶ παραμένουν
 ἐπίκαιρες.

1. Γιὰ τὴν ἀκλόνητη ἀφοσίωσή του στὴν Ἑλληνικὴ ὑπόθεση καὶ μετὰ τὸ 1830 βλ. τὴ
 μελέτη μας: «Ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ πιστὸς φίλος τῆς Ἑλλάδας». (Ἑλληνογαλλικά - Ἐκδόσεις
 τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 1953, σσ. 83-80).

Ἐδῶ τελειώνοντας θὰ κάνω κάτι ἴσως ἀθέμιτο ἀλλὰ ποῦ ἐλπίζω νὰ μοῦ τὸ συγχωρήσει ἡ Ἀκαδημία, βγαίνοντας γιὰ λίγα δευτερόλεπτα ἀπὸ τὰ αὐστηρά ἱστορικά πλαίσια μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνακοίνωσης. Ἀλλὰ θυμήθηκα ὅτι, πρὶν ἀπὸ 120 περίπου χρόνια, ὁ Οὐγκὼ διατράνωσε: «Ἡ ὑπόθεση τῆς Κρήτης εἶναι ὑπόθεση τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ ὑπόθεση τῆς Ἑλλάδας εἶναι ὑπόθεση τῆς Εὐρώπης». Ἄν ἀλλάξουμε τ' ὄνομα τῆς Μεγαλονήσου μὲ τ' ὄνομα μιᾶς ἄλλης Μεγαλονήσου, ἡ διαβεβαίωση αὐτὴ εἶναι τοῦ σήμερα. Μακάρι στίς μέρες μας νὰ βρίσκονται κ' ἄλλοι Ρηγόπουλοι καὶ στὴν Εὐρώπη κ' Ἀμερικὴ ἄλλοι Quinet καὶ Οὐγκὼ γιὰ συνήγοροι τῆς δικαίωσης γενικὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τῆς σωτηρίας τοῦ Κυπριακοῦ Ἑλληνισμοῦ!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οἱ ἕξι ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου
πρὸς τὸν Edgar Quinet

1

Mon cher Monsieur,

Patras, 6/18 août 1856,

Il y a déjà quinze jours que j'ai eu l'honneur de vous envoyer tous les numéros, y compris le 10ème, du Drapeau Hellénique, via Trieste, en vous écrivant un mot dans l'intérieur d'une de ces feuilles. Et je regrette qu'une indisposition m'a jusqu'ici empêché de vous écrire.

N'étant pas en français des livres sur la Grèce publiés chez nous, j'ai cru bon de vous faire envoyer quelques livraisons du Spectateur de l'Orient, écrit périodique publié à Athènes; j'espère que vous en avez déjà reçu. Mais cependant oserais-je vous prier d'écrire quelque article général sur les droits de la nation grecque à son unité et son indépendance (le principe des nationalités), sur le progrès du royaume de la Grèce, sur la barbarie, l'incorrigible et la mort de l'empire ottoman etc...? Ce que vous savez sur nous en est assez, j'en suis sûr; d'ailleurs dans votre génie et votre bon coeur vous puiseriez tout, car dès 1829 vous aviez bien compris notre peuple et pressenti nos destinées. A présent je vous inclus ici deux mots sur quelques points relativement à nous. Oui, l'Angleterre est digne de toute attaque. Dans le 7ème numéro de mon journal j'ai écrit un article à lord Palmerston; mais dans l'intérêt de ma patrie, à cause des circonstances actuelles, je n'ai pas voulu dire ce qu'il en fallait. Ayez donc la bonté d'écrire quelques pages sur nous; votre voix puissante et glorieuse fera un grand bien à notre cause.

Je vous ai aimé et admiré dès ma première jeunesse; j'ai souvent rêvé sur vous, et je regrette de ne vous avoir pas connu de près dans mon dernier voyage de 1851-1854 en Italie, Belgique, France, Angleterre, Allemagne et Amérique. Quand j'ai passé de Bruxelles, vous n'y étiez pas; de même quand j'ai passé de Paris. J'étais à Londres au temps du coup d'état. Et c'est à Londres, après mon retour de l'Amérique, que j'ai lu vos Esclaves. Vous, Chateaubriand et Lamennais vous êtes parmi les Français ceux que j'ai le plus aimé et admiré, ceux que j'ai mis dans le cercle de mes génies chéris, parce que j'ai vu dans vous trois non seulement de la puissance et de bon sens, mais de l'honnêteté, de l'

a m o u r (comme l'ont entendu Prométhée, Pythagore, Platon, Jésus, Bruno et mon ami Mazzini).

C'était deux mots de coeur ce que j'ai osé écrire sur vous dans mon dernier numéro. Je désirerais qu'ils puissent être reproduits dans quelques journaux européens.

Ici je ne puis vous dire ce que je voudrais. Ayez la bonté de me répondre deux mots dès que vous aurez reçu la présente. Vous me direz comment pourrai-je vous écrire s'û r e m e n t par quelle voie et à quel nom et adresse (pas à votre nom). J'ai connu la plupart des hommes du mouvement du siècle. J'entends rugir pas loin de vous des grands événements partout. Je dois écrire à v o u s, s'agissant du bien de ma patrie. Au lieu de mon nom je signerai L o u i s. Je crois à Dieu, à l'immortalité de l'homme, je regarde la vie comme l'accomplissement d'un devoir; en conséquence je suis honnête homme. Je vous envoie la présente par monsieur Tarride votre libraire. J'attends donc une lettre de vous, le plus tôt possible. En attendant je vous prie encore de ne pas oublier de publier quelques pages sur l'infortunée Grèce; il est urgent.

Si vous pouvez, je vous prierais encore de m'envoyer tous vos ouvrages, dont je n'ai trouvé à mon retour à Patras que votre traduction de Herder, votre *A h a s v e r u s* et *P r o m é t h é e*, ma bibliothèque ayant été pillée par des amis pendant mon voyage. M. Tarride voudra me les envoyer; moi je paierai les frais.

Il y a quelques jours que le brigandage (en tout vingt-cinq brigands) est totalement détruit.

Adieu, mon cher Monsieur. Je vous salue en frère.

à M. E. Quinet, Bruxelles.

André Rigopoulos.

Voici quelques notes sur la Grèce.

—Nos droits sont imprescriptibles. Toute la Grèce, une et indépendante, ayant pour capitale Constantinople.

—Il y en a 8 millions et plus de Grecs (je m'entends seulement de rite) avec 1 million et 300 mille du royaume grec, dans l'Orient. Les Turcs ne sont que 3 millions; toujours des barbares et incorrigibles; sont morts comme peuple et conquérants.

—Dans le royaume en vingt-cinq ans la population est doublée. L'état organisé (constitution la plus libérale). Instruction large et forte. Université, Gymnases etc..., Journaux (une quarantaine presque). Le pays cultivé. 5.000

navires de commerce. Liberté et tolérance en tout. Amour de la patrie. Grand sentiment de notre nationalité.

—*Le mouvement de 1854 était purement national, suite de notre révolution de 1821. Nous ne combattons pour les Russes mais pour nous-mêmes. Un peuple qui a voulu résister huit ans avec tout sacrifice possible, cela prouve clairement qu'il n'aime pas un autre despotisme, mais sa propre liberté et l'unité et indépendance de toute sa race!*

—*L'apparition de quelques brigands dernièrement est un fait exceptionnel à cause de quelques circonstances fatales et de la défectueuse démarcation des confins entre le royaume et la Turquie. Cela ne prouve rien contre nous; il est déjà extirpé, tandis que la Turquie a toujours été et est un brigandage organisé et permanent etc... etc... (cela suffit). P. S. Ayez la bonté de me dire si vous avez déjà reçu tous les numéros (jusqu'au 10ème) de mon journal. Je l'envoie gratis à la plupart des journaux étrangers et hommes penseurs et d'état etc...*

R.

2

Monsieur

Edgar QUINET
(1 rue Traversière)

BRUXELLES

(Lettre confidentielle)

Athènes, 14/26 février 1857,

Cher Monsieur,

J'ai reçu ici à Athènes votre lettre du 13 décembre dernier et je vous en remercie du fond du coeur. Aujourd'hui je ne puis vous écrire que deux mots à la hâte, et je vous prie de m'y répondre sur le champ. Il y a quatre mois que je suis venu à Athènes dans un but patriotique, d'accord avec mes amis. Dans quelques jours je continuerai à publier ici mon journal, suspendu pour un moment. Les temps sont critiques. L'occupation du Pirée, après trois jours, s'en va. Pendant l'occupation, à cause du sentiment national, notre nation entourait, malgré elle, de sympathie, notre gouvernement qui, dès son arrivée ici n'a été et n'est qu'un instrument de la Papauté et de l'Autriche, qu'un exécuteur de corruption, de misères et de douleurs chez nous. Pendant l'occupation, nous ne pouvions que le soutenir, dans un but plus haut, celui de la nationalité hellénique. A présent,

en entrant dans un état normal, nous commençons à agir dans le but de sortir de cet état de corruption et de misères. Par l'art et à cause des circonstances extérieures ce gouvernement a pu faire de notre constitution une comédie. Ainsi nous n'avons en essence ni liberté d'élection, ni liberté de Presse; dans ses mains les destinées de la nation sont devenues un bordello. Sa conduite en 1854 et en 1856 (dont je vous parlerai dans une autre lettre) a ouvert les yeux de la nation. Elle souffre de plus en plus. Elle a passé une grande expérience en 24 ans. Elle se réveille de nouveau. Nous commençons à agir dans le sens de la cause européenne. Et nous attendons l'événement de France; à présent nous ne pouvons que nous préparer. Il faut donc que nous nous entendions sérieusement. Il faut que les démocrates de France se déclarent en faveur de la cause hellénique, et qu'ils fassent espérer la Grèce à leur futur gouvernement, désespérée qu'elle est de tous les despotes. Certes il faut qu'ils écrivent avec toute la prudence, mais il faut qu'ils flétrissent notre Vandale, et qu'ils caressent notre nation: il est juste et utile en même temps. Ainsi, jusqu'à ce que je vous indique dans quel sens vous devez écrire en vous citant aussi quelques détails, ne publiez pas votre écrit sur la Grèce, suspendez-le. Ayez donc la bonté de me répondre sur le champ à ma lettre, et dites-moi par quel moyen je dois vous écrire. Dois je continuer à vous envoyer mes lettres par M. Tarride libraire? Est-il sûr? Répondez-moi clairement.

Je n'ai pas reçu aucune brochure de vous. Ayez la bonté de me l'envoyer par M. Tarride ou tout autre moyen que vous sachiez. De même je n'ai pas reçu aucun prospectus de l'édition nouvelle de vos oeuvres. Seulement je l'ai vu annoncée dans l'Indépendance Belge. Envoyez-moi donc tout ce que vous avez de vos oeuvres par un libraire, ici à mon nom, à Athènes. Je serai heureux, dès que j'aurai recommencé mon journal, d'entretenir mes compatriotes sur la nouvelle édition des ouvrages d'un philhellène comme vous.

M. Victor Hugo a bien voulu m'écrire une lettre, il y a quelques mois. Je lui réponds à présent. Je vous inclus ma lettre pour lui ici; et je vous prie de la lui envoyer à Guernesey, non par la France, mais par la Hollande, pour qu'elle lui arrive sûrement.

Donc 1° suspendez votre écrit sur la Grèce, jusqu'à ce que je vous écrive,

2° répondez-moi clairement sur le moyen par lequel je dois vous envoyer mes lettres et 3° sur ma lettre ci-incluse de V. Hugo.

J'attends votre réponse, et je suis tout à vous.

-Ecrivez-moi à Athènes.

André Rigopoulos

A. Monsieur

M. Edgar Quinet.

P.S. 22 février /4 mars. Cette lettre ne part que aujourd'hui. A. R.

3

Monsieur,

Athènes, 20 juin 1858,

L'hiver dernier j'ai souffert une longue maladie. Il n'y a pas longtemps que je suis de retour à Athènes. Dans cette feuille extraordinaire vous verrez l'état de mort où nous nous trouvons. Moi et quelques amis nous luttons contre le Satan; mais nous sommes persécutés et détruits. Que Dieu nous donne de la force.

Je regrette de n'avoir pas écrit sur vos ouvrages; mais mon journal il y a longtemps qu'a été suspendu. J'ai reçu de Paris le nouveau volume de votre Voyage en Grèce, et je vous en remercie. Quelques uns de mes amis d'ici ont déjà, je crois, écrit par des libraires d'Athènes de leur faire venir la nouvelle édition de vos oeuvres.

Faites-moi le plaisir de m'envoyer par la poste 1° votre brochure sur l'état religieux en Europe (que je n'avais pas reçue), 2° votre brochure qui sert comme une introduction à votre essai sur Marnix (que j'ai reçue mais dont quelques chapitres manquent par erreur, étant d'autres doubles).

Envoyez les 4 feuilles puisque je ne connais pas leur adresse.

Je vous prie de m'écrire deux mots de reçu, et votre adresse et celle de Michélet à Paris. Adieu, de coeur.

A. M. E. Quinet.

A. R.

4

Athènes, 9 novembre N. S. 1867,

Monsieur,

Il y a quelques mois, je vous ai envoyé à Bruxelles un journal grec l'Évangélisme, où était publié mon discours sur la Question d'Orient que j'avais prononcé le dernier mois de Mars à notre Parlement national (Βουλή)

où je suis élu député de Patras, ma province. J'y ai trouvé l'occasion de vous exprimer, du haut de la tribune Hellénique, la reconnaissance nationale. Je crois que vous l'avez reçu; parce qu'il y a quelques jours que je viens de recevoir l'écrit de Meur Chassin envoyé de Genève. Aujourd'hui je vous envoie par la Poste, via Italia, à Genève la présente lettre et six numéros de l'Indépendance Hellénique, journal publié ici en Français, où on a traduit et publié en votre langue mon discours sus-nommé. Par la même voie j'envoie à Victor Hugo le même journal recommandé à vous, que je prie de vouloir le faire arriver à son adresse à Guernesey. Je vous prie encore de me répondre deux mots avec votre adresse, le plus tôt possible, car il faut que je vous écrive; et par quelle voie je dois le faire, et à quel nom?

Je vous ai toujours suivi, je vous admire et je vous aime,

André.

voici mon adresse:

A Mr. André Rigopoulos, député au Parlement Hellénique, Athènes
—Si vous le croirez nécessaire, et si mon discours est digne de publicité, vous pourrez le faire republier aux journaux libéraux de l'Occident.

le même.

5

Patras, 30 juin 1868,

Cher Monsieur Quinet,

Merci de votre lettre du 2 juillet. Mais mon discours de Pise je ne l'ai pas eu par la même poste, et il paraît qu'on l'a oublié chez vous. Je vous prie de me le renvoyer s'il n'est pas perdu. J'ai eu de M. Chassin le 1er n° de la Démocratie. C'est très bien. Ayez la bonté de me l'envoyer régulièrement.

Ce n'est pas le cas de faire comme notre ami Nikitas (probablement je publierai un jour des mémoires sur lui, l'ayant bien connu). Il y a des moments critiques, quelque chose de plus encore, pour les nations et pour les hommes qui se dévouent à leur service. Je ne puis et il serait long de vous en parler dans une lettre. Vous avez et le sens de la divination et la faculté d'approfondir les choses et de voir loin. Eh bien, je me trouve dans de tels moments. Il faut que j'agisse, et présentement je n'ai plus les moyens. Donc: δεῖ δὴ χορημάτων, et le plus tôt possible. Malheureusement en Grèce encore on ne peut obtenir de l'argent en donnant à la publication un livre, comme en Occident, pour s'en procurer. Ici

encore on doit dépenser de son propre, si on veut publier quelque chose, j'entends quand on travaille sincèrement et dans le but du bien public. J'avais une assez bonne fortune, mais elle est presque épuisée. Aujourd'hui donc, il est de grand nécessité d'avoir un peu d'argent, et après j'en trouverai d'autre, et je vous dirai comment.

Je suis indiscret (communément parlant), mais j'écris à Quinet! Puisqu'il m'est impossible d'avoir les trente mille francs, et bien ayez la bonté et la peine de m'en procurer dix mille, ou même six mille francs, enfin une certaine somme, qui pourra me servir à en trouver une autre. S'il le faut, faites la prendre des comités pour la Crète; car cette somme servira mieux la Crète dans nos mains que dans les mains d'autres qui ne font rien et qui ont la mission, il semble, de faire échouer le révolution. Les destinées de la Crète dépendent d'une bonne action de la Grèce libre, qui est mal conduite. Vous pouvez aussi vous expliquer avec Victor Hugo sur ce que je vous écris, ou avec d'autres. Avec toutes vos propres douleurs et embarras et soins et occupations sérieuses et même sacrées que vous avez tous là-bas aussi, il faut, je pense, faire un sacrifice pour la démocratie grecque et pour moi, si vous voulez.

Avec une somme de dix ou six mille francs même, je dois 1° soutenir deux journaux de nos idées qui ne doivent pas s'éteindre aujourd'hui; 2° je ferai un voyage dans diverses parties de l'Europe et à Alexandrie, où je verrai de près mes conationaux négociants, qui viendront à notre aide, mais cela ne peut pas se faire que en se voyant personnellement; ils me connaissent et j'en connais beaucoup; 3° en même temps, qui est essentiel, il faut que je parle avec vous et quelques autres patriotes du mouvement européen, pour leur expliquer le véritable état sur toute chose de l'Orient, d'autant plus que nous sommes, je le pressens, à la veille d'une nouvelle transformation.

Donc je vous prie de faire cet effort et ce sacrifice. Moi je l'aurais fait pour la démocratie de l'Europe occidentale avec toutes mes misères, toutes nos misères. Il est nécessaire, croyez-moi, mon cher Quinet. Prenez moi même pour indiscret. Un jour vous verrez, avant même de m'expliquer en détail. Il faut que je fasse ce voyage du moins au mois d'août S.V. prochain, pour que je sois de retour à Septembre et que j'agisse à tout ce qu'il faut faire. Dans un mois, le mois courant, vous pouvez vous procurer l'argent, dont je vous écris, et me le faire parvenir par une lettre d'échange, payée à vista, à moi, chez la Banque Ionienne à Corfou, où j'irai l'échanger moi-même. Vous savez les moyens les plus sûrs sur cette affaire. Dans tous les cas je vous

prie de me répondre à la présente le plus tôt possible. Quand votre Création et les Mémoires de Madame Quinet seront publiés, ayez la bonté de me les faire parvenir. J'attends aussi vos deux brochures sur la révolution religieuse etc...

Adieu. Votre dévoué

A. Rigopoulos

6

Patras, le 19 janvier (18)69, V.S.

Cher Monsieur Quinet,

J'ai lu dans la Revue des 2 Mondes votre introduction à la Création, digne des Alpes qui l'ont inspirée; et j'ai ri avec une gaieté olympienne sur le polypier de Parthénon et le beau chant d'oiseau, l'Iliade. Pour moi, je crois ceci: oui, la création progressive ne s'arrête jamais. Mais les êtres intelligents et libres, mieux organisés que l'homme, qui viendront après lui, ils ne trouveront ni l'homme ni le milieu actuel dans lequel vit celui-ci. Car le milieu doit être conforme à chaque dieu visible. L'homme avec son milieu, dès ses premières révolutions, ne forme qu'un seul tout, une série, une phase, un poème. L'homme est adapté à ce milieu, et ce milieu se faisait pour l'homme, l'attendait; l'un ne peut être compris sans l'autre, moralement et physiquement. Ainsi je crois que, après que l'humanité achèvera d'accomplir ses destinées, le globe se transformera tout entier sidériquement et géologiquement, pour se faire un milieu (une nature) plus parfait que l'actuel, qui produira son chef d'oeuvre, son dieu (un être mieux organisé, plus parfait que l'homme), lequel ne pourrait vivre et agir que dans ce nouveau milieu, conforme à son organisme. Voilà ce qui me paraît plus logique, et selon les lois de la nature. Ainsi il n'y aurait plus péril que l'homme (pauvre homme) devienne un être imbécile, un étrange singe, un martyr le plus misérable; car il ne serait plus, quand l'autre homme, le plus parfait, aurait apparu. Et le Parthénon et l'Iliade n'existeraient plus alors que dans la mémoire de l'Humanité dans une autre vie meilleure, quand elle ne serait plus que chrysalide céleste. Qu'en dites-vous? J'attends votre opinion.

Et cependant, mon cher Quinet, le Parthénon gémit, les martyrs de l'Helénisme recommencent toujours, et la vieille Europe rit comme Satan et se moque de nous, et veut à tout prix soutenir contre nous les éternels barbares! Il est vrai que le peuple hellénique est trahi par quelques hommes misérables,

nos soi-disant hommes d'état, corrompus par la diplomatie (système d'Othon etc..) et soutenus toujours par elle et successivement. Mais c'est toujours l'Europe actuelle qui soutient et les Turcs et les hommes corrompus en Grèce (vous comprenez bien ce que je veux dire). La pauvre Crète est en agonie, et la Grèce menacée et presque bloquée. Nos misérables hommes d'état, tous venus au pouvoir dans cet espace de trois ans, n'ont pas fait rien de ce qui était nécessaire à faire, moralement et matériellement: hommes sans véritable capacité et sans probité politique! Dans mon discours sur la Question d'Orient, il y a deux ans, j'avais conseillé au sein de notre Parlement ce qui était nécessaire de faire le plus tôt possible, et j'avais prévu aussi les événements actuels, qui m'ont pleinement justifié. Dans une dernière manifestation politique le peuple de Patras m'avait invité à dire quelques paroles. J'y ai parlé, j'ai dit le mal que nos hommes d'état ont fait à la nation, et j'ai cité un morceau de ce discours que j'avais fait il y a deux ans dans notre Parlement, et j'ai ajouté qu'il faut faire aujourd'hui tout ce qu'on n'a pas fait alors, nous préparer, en flétrissant de nouveau dans ce discours nos misérables hommes d'état. Ce bref discours, publié dans un journal de Patras, le Métropolitique Germanos, je vous l'envoie aujourd'hui par la même poste. Et il n'y a pas encore qu'une quinzaine de jours que, à l'occasion du départ du 7ème bataillon militaire pour les confins, j'ai parlé pour une heure et demie, devant ces soldats et beaucoup de peuple, étant moi invité par quelques uns de mes concitoyens. Dans ce discours j'ai voulu encourager nos espérances et enflammer l'enthousiasme national, en apostrophant aussi la cruelle diplomatie. En parlant des derniers tristes événements en Crète, j'ai flétri M. Champoiseau, le consul de la France Impériale, et j'ai dit que la France véritable le renierait, car par des lettres mensongères etc... celui-ci a beaucoup contribué à faire se rendre le pauvre vieux Petropoulakis. Alors pour consoler le peuple grec et sauver l'honneur sacré de la France, j'ai nommé les grands hommes de la France, les véritables représentants de son esprit, Hugo et vous, Quinet, qui avez toujours été les amis de la Grèce, et je leur ai lu quelques mots de votre lettre il y a un an, où vous parliez de vos chers Hellènes... et où vous disiez que pensiez à faire quelque chose pour la Crète. Ainsi, mon cher Quinet, élevez à présent votre noble voix pour la Crète et pour la Grèce, flétrissez la diplomatie de la vieille Europe, et cet indigne représentant de la France en Crète, le consul Champoiseau. Faites à présent quelque chose, même si la Crète fusse destinée à rentrer toute sanglante dans sa tombe, et consolez notre pauvre peuple, en le conseillant aussi à se réveil-

ler mieux encore et voir mieux les choses et les hommes qui peuvent seuls les conduire à ces glorieuses destinées et à sa rédemption... Vos paroles seront comme un espoir, et un attachement plus fort de notre amour à la France nouvelle, la France de la Révolution. En lisant votre noble lettre au peuple grec, je vous ai fait responsable aux yeux du peuple grec. Faites donc quelque chose pour la Crète et la Grèce, et le plus tôt possible. Quand ce nouveau discours sera publié je vous l'enverrai en grec, en vous ajoutant probablement une traduction en français manuscrite pour la faire publier en France dans quelques journaux libéraux.

Il y a trois mois que je vous ai écrit, en vous envoyant mon discours à Fakiris et mon portrait. Je n'ai jusqu'ici aucune réponse de vous. J'attends une lettre de votre part avec votre portrait, si vous en avez, et avec votre C r é a t i o n et les M é m o i r e s de Mme Quinet.

M. Chassin publie L a D é m o c r a t i e. Ce que vous ferez pour la Crète et le peuple grec, je le traduirai en grec et publierai. Pourquoi ne m'envoyez-vous pas vos Deux lettres sur la question religieuse au 19ème siècle? J'attends tout cela et je suis tout dévoué de coeur,

A. Rigopoulos

Je vous prie d'envoyer à V. Hugo ce billet que je vous inclus ici, en le mettant dans une enveloppe. Pouvez-vous me dire si les lettres qui portent les noms de Hugo et le vôtre en passant par la France s'interceptent? Eclaircissez-moi cela. Ayez la bonté aussi de lui ajouter sur la Crète et la Grèce etc... ce que je n'ai pas moi le temps de le faire à lui.

L. M.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

I. Χρονολογία τῆς Ἀλληλογραφίας Ρηγόπουλου-Quinet*

A. 1856-1858

1. Ἀπρίλης-Μάης 1856. Ὁ Ρηγόπουλος στέλνει στὸν Quinet, ὅπως καὶ στὸν Hugo, ἓνα γράμμα καὶ δυὸ τεύχη τῆς Ἑλληνικῆς Σημείας.
2. 14 Ἰουνίου 1856. Ὁ Quinet ἀπαντᾷ στὸ Ρηγόπουλο (χάθηκε τὸ γράμμα ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ μετάφραση ποὺ ἔκανε ὁ Β. Καλλιωντζῆς).
3. Ἀνέκδοτη Ἐπιστολὴ τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet. 6/18 Αὐγούστου 1856 (Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ. Ἀλληλογραφία Quinet NAF. 20796, φυλ. 25).
4. 13 Δεκεμβρίου 1856. Γράμμα τοῦ Quinet στὸ Ρηγόπουλο (Lettres d'Exil, τ. 1, ἀρ. 132).
5. Ἀνέκδοτη Ἐπιστολὴ τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet, 14/26 Φεβρουαρίου 1857 (Ἑθν. Βιβλ. Παρισιοῦ. Ἀλληλογρ. Quinet, φυλ. 30 καὶ 31).
6. Ἀνέκδοτη Ἐπιστολὴ στὸν Quinet, 20 Ἰουνίου 1858 (Ἑθν. Βιβλ. Παρ., φυλ. 32).

B. 1867-1869

7. 31 Μαρτίου/12 Ἀπριλίου 1867. Γράμμα τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet (πληροφορία Β. Καλλιωντζῆ).
8. Ἀνέκδοτη Ἐπιστολὴ τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet, 9 Νοεμβρίου 1867 (Ἑθν. Βιβλ. Παρισιοῦ, Ἀλληλογρ. Quinet, φυλ. 12).
9. 21 Νοεμβρίου 1867. Γράμμα τοῦ Quinet στὸ Ρηγόπουλο (Lettres d'Exil τ. 3 ἀρ., 687).
10. Ἀνέκδοτη Ἐπιστολὴ τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet, 30 Ἰουνίου 1868 (Ἑθν. Βιβλ. Παρισιοῦ — Ἀλληλογρ. Quinet, φυλ. 14).
11. Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Ρηγόπουλου στὸν Quinet, 19 Ἰανουαρίου 1869 (Ἑθν. Βιβλ. Παρισιοῦ — Ἀλληλογρ. Quinet φυλ. 18).

Γ. 1870-1874

12. 21 Ἰουνίου 1870. Γράμμα τοῦ Quinet στὸ Ρηγόπουλο (Lettres d'Exil, τ. 4, ἀρ. 1010).

* Τὴ χρονολογία ἔκανε τὸν κόπο νὰ τὴν ἐπεξεργαστεῖ εἰδικὰ γι' αὐτὴν τὴν ἀνακοίνωση ὁ φίλος μελετητῆς τοῦ Quinet Jean Tucsoo—Chala, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ καὶ πάλι ἀπὸ καρδιάς.

13. 31 'Ιουλίου 1970. Γράμμα τοῦ Quinet στοῦ Ρηγόπουλο (Lettres d'Exil, τ. 4, ἀρ. 1040).
14. 28 'Οκτωβρίου 1874. Γράμμα τοῦ Quinet στοῦ Ρηγόπουλο (Lettres d'Exil, τ. 4., ἀρ. 1191).

*
* *
*

Ἵστερα ἀπὸ τὸν κ. Roger Millieux ἔλαβε τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος** καὶ εἶπε τὰ ἐξῆς:

Ὁ κ. Roger Millieux μὲ τὴν ἀνακοίνωσή του αὐτὴ πρόσθεσε ἕναν ἀκόμη τίτλο στὴν ἀπὸ πεντηχονταετίας καὶ πλέον πολύτιμη δράση του ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν. Ἀνέσυρε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ λήθη, διαμέσου ἐλληνογαλλικῶν συναρτήσεων, ἕναν φλογερὸ πατριώτη καὶ ὄραματιστὴ ἔνθερμο τῆς ἐδαφικῆς ὀλοκληρίας καὶ τῆς ἱστορικῆς μεγαλοσύνης τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τοῦ θριάμβου τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἐλευθερίας σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο. Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρατηρήσω, ὅτι ὁ κ. Millieux ἦταν κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιος νὰ μᾶς παρουσιάσει τὸ φρόνημα καὶ τὶς πράξεις τοῦ πολιτευτοῦ καὶ δημοσιογράφου τῶν Πατρῶν Ἀνδρέα Ρηγόπουλου, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε καὶ εἶναι στρατευόμενος ἰδεολόγος, προσηλωμένος μὲ πίστη καὶ θέρμη στὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς προστασίας τῶν πανανθρώπινων ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τῶν ἐλληνικῶν δικαίων, ὅπως ὑπῆρξε ὀλόψυχα καὶ τραγικὰ ὁ ἥρωας τῆς σημερινῆς ὁμιλίας του.

Ἄς μοῦ συγχαρεθῆ νὰ προσθέσω ἐλάχιστα γιὰ τὴ ρωμαντικὴ φυσιογνωμία τοῦ σημαντικώτατου αὐτοῦ καὶ μᾶλλον ἀγνοημένου ἐκπροσώπου τοῦ ἐλληνικοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα.

Γεννήθηκε στὶς 25 Μαρτίου 1821 καὶ ἡ γενέθλια ἡμέρα του σφράγισε κάπως τὴ μοίρα του ὡς βάρδου τῆς ἐθνικῆς Ἰδέας. Ὀνομάστηκε Ἀνδρέας, Θεμιστοκλῆς, Ὀδυσσεύς, καθὼς ἡ γέννησή του ἔγινε ἐπάνω σὲ πλοῖο, μὲ ὄνομα Θεμιστοκλῆς, ἐλλιμενισμένο πλάι στὴν Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τῶν Πατρῶν, καὶ τὸ πλοῖο αὐτὸ εὐθὺς ἀπέπλευσε πρὸς Ἰθάκη. Σὲ ἡλικία δέκα ἐτῶν προσφώνησε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ σχολείου του καὶ ἐντυπωσίασε τὸν Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια. Καὶ ὁ Κυβερνήτης ἀσπάσθηκε στοῦ μέτωπο τὸν νεαρὸ μαθητὴ, κάτι ἀλυσμόνιο γιὰ τὸν ἔπειτα θαρραλέο ἀγωνιστὴ ἐναντίον τῶν Κυβερνήσεων τοῦ Ὄθωνος.

Οἰστρηλασία ἐλληνικῆς φιλοπατρίας καὶ διεθνικοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπῆρξε ὄλος ὁ βίος του. Μὲ ἀνιδιοτέλεια καὶ αὐταπάρνηση καὶ σὲ ἀέναη ἔξαρση ἀγωνιστικῆς ἔζησε ὡς ἱεραπόστολος τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καὶ στὴ διακονία της ἀνάλωσε τὸ ρητορικὸ τάλαντο καὶ τὸ ζωτικώτατο πνεῦμα του.

Δὲν ὑπῆρξε ὅμως ρωμαντικός ἀπλῶς ἰδεολόγος καὶ πολιτευτής. Εἶχε θετικότερα συλλάβει τὸ ἑλληνικὸ πολιτικὸ πρόβλημα σὲ μακροδιάστατη προοπτικὴ μὲ ἱστορικὴ διορατικὴ ἐξαιρετη. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Ἑλληνικῆς Βουλῆς, ὡς ἀνεξάρτητος βουλευτής, ἀπευθύνεται στὸν Πρωθυπουργὸ Χαρίλαο Τρικούπη, γιὰ νὰ ἐκφράσει καίρια κριτικὴ τῆς ὡς τότε πολιτικῆς του. Μένουν ἀκόμη στὴ μνήμη μου οἱ οὐσιωδέστατες συστάσεις του πρὸς τὸν Πρωθυπουργό, ἂν καὶ πέρασαν τριάντα ἔξι χρόνια ἤδη, ἀφότου ἔχω διαβάσει τὸν λόγο του ἐκεῖνον. Εἶπε τότε πρὸς αὐτὸν τὰ ἀκόλουθα περίπου: "Ἄν καὶ Πελοποννήσιος, προτίμησα νὰ συνταχθῶ μὲ σᾶς. Καὶ σᾶς ἀπευθύνω ἔκκληση νὰ ἀνταποκριθεῖτε πρὸς τὶς μεγάλες ἀνάγκες τοῦ Ἑθνους. Ἡ παιδεία πρέπει νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ γίνῃ πρακτικότερα στὴν κατώτατη βαθμίδα, φιλοσοφικότερα στὴν ἀνώτατη βαθμίδα. Πρέπει τάχιστα νὰ διοργανωθοῦν οἱ ἑνοπλες δυνάμεις τοῦ Ἑθνους, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἔγκαιρα ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ πληθυσμῶν. Δὲν ὑπάρχουν περιθώρια ἱστορικῆς ἀναμονῆς. Ἡ τώρα θὰ συντελεσθεῖ ἡ γεωπολιτικὴ ἀκρραίωση τῆς Ἑλλάδος ἢ δὲν θὰ συντελεσθεῖ ποτέ. Σὲ ὀλίγες δεκαετίες θὰ ἐπικρατήσουν οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες στὴν ἐπιφάνεια τῆς Ἱστορίας, καὶ τότε δὲν θὰ εἶναι πλέον καιρὸς γιὰ μεταβολὴ τῶν κρατικῶν συνόρων. Τὸ κράτος μας θὰ ἔχει καταδικασθεῖ τότε νὰ παραμείνῃ στὰ σημερινὰ στενὰ ὄρια τοῦ ἐδάφους του, ἀνεπαρκέστατα γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ἔθνος μας καὶ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἱστορικὴ μεγαλουργία του.

Τὸν ἔξοχο αὐτὸ ἄνδρα, ἰδεολόγο, ἀλλὰ καὶ διορατικὸ πολιτικὸ, προηγούμενο κάπως τῆς ἐποχῆς του, ἀκούσαμε καὶ χαρήκαμε ἀπόψε, ὅπως εἶχε τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ μᾶς τὸν παρουσιάσει, ὀλοζώντανο διαμέσου τῶν πρὸς τὸν Edgar Quinet ἐπιστολῶν του, ὁ κ. Roger Milliet, γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Marseille, νεωτερικῆς μορφῆς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλογαλατικῆς ἀποικίας, τῆς γόνιμης αὐτῆς μήτρας τοῦ ἑλληνοκελτικοῦ πολιτισμοῦ, ἑλληνολάτρης ὁ ἴδιος μὲ τὴ βαθεῖα γαλλικὴ παιδεία του καὶ ὑπεραισθαντικὸς εἰδήμων καὶ συμμετοχὸς τῶν ἑλληνικῶν ἀγῶνων καὶ ἀγωνιῶν, ὅπως ἔδειξε καὶ ἀπόψε μὲ τὸν εὐστοχο παραλληλισμὸ τοῦ κρητικοῦ στὸν περασμένο αἰῶνα δράματος καὶ τῆς σημερινῆς κυπριακῆς τραγωδίας. Τὸν εὐχαριστοῦμε.

R É S U M É

Six lettres inédites d'André Rigopoulos à Edgar Quinet

En 1856 l'homme politique et publiciste grec, futur député de Patras, André Rigopoulos (1821-1889), entame une correspondance avec Edgar Quinet, comme aussi avec Victor Hugo, tous deux alors exilés et leur adresse son journal «Le Drapeau Hellénique». Les échanges épistolaires avec le premier se prolongeront jusqu'en 1874. Les six lettres inédites du militant grec présentées ici et qui s'échelonnent de 1856 à 1869 témoignent éloquemment de sa double combativité de patriote et de démocrate. Elles auront contribué à entretenir le philhellénisme d'Edgar Quinet et à faire de lui l'ardent allié de l'irrédentisme grec dans l'Avertissement de la deuxième édition (1857) de son témoignage de jeunesse (1830) sur «La Grèce Moderne dans ses rapports avec l'Antiquité».